

MADÁCH ÚTJA TIMONTÓL MÓZESIG

Időnként más és más oldalról tekintünk klasszikusainkra, s ilyenkor változik a kép, új a tanulság. Mondhatnók: minden történelmi fordulatnak megvan a maga *Tragédia*-értelmezése, a maga Madácha. S nem figyeltetett-e a régi Bach-korszak falanszter-bürokratizmusán túl bármely pángermán kultúrfölény-idealizmus lelketlen tébolyára *A civilizátor* kiadása 1938-ban? Az elmúlt évtized pedig a *Mózes* újra felfedezhető, megint más Madáchával lepte meg a nagyközönséget. Ennek a felfedezésnek a kiaknázhatósága még mindig szabad lehetőségekkel tárul elénk. Ösztönösség és tudatosság, népiség és törvény, tömeg és vezetés egyik egyeztetési modelljét tanulmányozhatjuk, s ez időszerű a demokrácia és szocialista programozás ötvöződésének mindennapi vitásakor. Ez az időszerűség egy esztétikailag elkerülhetetlen műközpontú értékelést meghaladva arra kötelez, hogy a mű máig érő hatékonyságát beszámítsuk az író személyiségrajzába, megkeresve ott az alkotásra serkentő mozzanatokot s az irodalom síkjára vetített eredeti politikumot.

Keresztury Dezsőnek nyilvánvalóan igaza volt, amikor ugyanúgy belenyúlt a kezdeti megfogalmazásba, mint Arany János annak idején a *Tragédia* szövegébe. A szerző érdességét, formai fogyatékosait, szűkszavúságát minden Madách-ismerő régóta Alsósztrégova csöndjével, elszigeteltségével magyarázza, s a mű megújításával Keresztury Dezső helyrehozta azt, amit Alexander Bernát több mint fél századdal azelőtt így jellemzett a várúr-íróval kapcsolatban: „...ha eleven kölcsönhatásba lép a közönséggel, mely szókimondásra készíti és minden erejét kelti, lelkének egyéb, szunnyadó tehetségei is kifejlődhetnek volna.“ A Madách-művek közkinccsé válásának menetében nagyon is hasznos volt a drámai költemény színpadi alkalmazása, egyébként kiegészítések és átírások nélkül, legfeljebb hasznos rövidítésekkel és némi átstilizálással, ahol a kifejezésteknika — még az író saját korához képest is — elmaradozott. A mű „restaurálásának“ nincs szüksége védelemre, a „vulgata“ maga is ősi hagyomány, szent szövegeket időnként a korhoz kellett igazítani. Az 1888-ban Kolozsvárt először bemutatott *Mózes* kelthetett megilletődést, de aligha emelkedett túl egy akkoriban még szokványos bibliai tárgyú iskoladrámán, a Keresztury-féle újratemtés azonban színpadi siker néhány év óta, s beiktatta az elfelejtett drámát a magyar klasszikusok élő műsorába.

A Madách-monográfusok előtt természetesen mindig is ismert volt a művek egykorú összefüggése a politikai szemlélettel és gyakorlattal, az az iskolai absztrakció azonban, mely óhatatlanul együtt jár a nagyok klasszicizálódásával, s többnyire távolról sem kedvez a népi közkinccsé válásnak, idővel elválasztott írókat és közügyet, művet és tendenciákat, kizárólag magára a hagyománytiszteltet s az esztétikum többé-kevésbé időtálló értékeire zsuorítva a figyelmet. Ezzel csökkent a tanulság-mo-

dell használhatósága is. A mai új funkcióba-helyezés viszont kiköveteli a politikus Madách gondosabb számbavételét és népszerűsítését.

Ami előbb Petőfire és később Adyra áll (és még számos író-prófé-tánkra mindmáig), jellemző Madách Imrére: nemcsak az írás, hanem a magatartás művésze is. A közügyi állásfoglalásé. Saját korában előbb po-litikus, hagyatékában inkább író, de a kettő elválaszthatatlanul egy. A politikai pálya igazán nem az ifjú Madách családirag örökölt kiváltsá-gokból adódó megyei szolgálatával, diétai szerepével és táblabíróságá-val kezdődik, hanem mindazzal a fenntartással és bírálattal, melyet ép-pen e tisztségeiben környezetével szemben tanúsít. *Törvényhatósági dol-gok* cím alatt futó levélsorozata a *Pesti Hírlapban* egy doktrinér po-litikai csoport, a centralisták közé emeli, anélkül azonban, hogy a gazda-sági és közjogi reformokért folytatott harc gyakorlati terepét, a megyét, országosan centralizált demokratikus állameszményéért feladná. Az a „kritikai kiegyenlítődés“, amivel költői remekművét, *Az ember tragédiá-ját* Sőtér István oly találóan jellemzi, tulajdonképpen itt, a megyei el-lentétek fölé emelkedő, de a megyei lehetőségeket kezéből ki nem ejtő politikai magatartással indul.

A nógrádi publicista egy korabeli francia politikai író nyomán ma-ga is „Timon“ néven jegyzi írásait, ifjan ismételve a shakespeare-i vén hős bőszi kiborulásait... Timon-Madách felfigyel „a pásztorok és zsel-lérek, hazánk ezen proletariátusai“ szenvedéseire, s vadul ostorozza a megyei bürokráciát, „az ismétlések lélekölő seregé“-t, erkölcsi hatalmat keresve egy eljövendő társadalomban. Mi sem jellemzőbb a fiatal nemes haladó felfogására, mint esztétikailag még éretlen, de tartalmában any-nyival eredetibb *Csak tréfa* című színdarabja. Ez a „dráma korunkból“ kulcsot ad Madách közéletiségének és irodalmiságának benső egységé-hez. Főhőse, Zordy Lorán, a közéletben csalódott reformpolitikus, aki végül drámaszerzésre adja fejét — félreérthetetlenül ő maga. A húszéves Madách kiábrándultságai öltének itt irodalmi formát, s a komikustól a tragikusig hajló széles skálán (a főhős öngyilkos lesz) érzékelhetjük már a *Tragédia* későbbi nagy gondolat-láncolatát. És ami a lázongó megyei politikust a legjobban elkötelezi saját pályájára, az a pártatlanság pár-tossága mind a pecsovics maradiakkal, mind az álhaladó szabadelvűek-vel szemben. Ezt a felülemelkedést árulja el barátaival, Szontágh Pál-lal és Pulszky Ferencsel együtt szerkesztett epigramma-gyűjteménye: a Nógrád megyei urak kegyetlenül leleplező arcképcsarnoka.

Mint iparvédő, egyenjogi követelményeket felállító, esküdtszéki rend-szerért szóló, népgyűlések és évi országgyűlés, demokratikus centralizáció mellett kardoskodó, a nemzetiségek jogait elismerő politikus, Madách meg-szenvedti a forradalom és szabadságharc bukását, noha betegsége miatt éppen 1848—49 eseményeitől távol kellett maradnia. Öccse, Kossuth fu-tára, tragikusan elpusztul, nővérét és családját menekülés közben gyil-kolják meg, s egy politikai üldözött rejtegetéséért ő maga is börtönbe kerül, közben — ez még a legismertebb Madách-reminiszcencia — családi élete is felborul. Egyén és közösség, hatalom és szabadság, férfi és nő, boldogság és szenvedély, valóság és eszmény ellentét-párjait a magába zárkózó, visszavonult — a közéletből kiszorult — politikus immár csak

Paulovics László: Mózes →

irodalmi sikra vetítheti, így születik meg előbb a keserű rajz a Beamter-civilizátorról (az íróasztal fiókja számára), majd az ébredő remények s idült csalódások forgószelében, mely Alsósztrégovára is betör, a „kiegyenlítődség” nagy műve, a *Tragédia*. A csöndben kiforr azonban egy új politikai fellépés dinamizmusa is. Az út a mára befogadott záróműig, a *Mózesig*, nem is volna megérthető ama politikai szerepvállalás nélkül, melylyel a felvidéki remete java férfikorában újra a közéletbe, mégpedig most már az élre került.

A Bach-rezsim menesztését követő reménységek közepette, a más formában kísértő „összbirodalmi” törekvésekkel szemben, Madách a császári hatalom „anyagi” erejével a megye „erkölcsi” erejét sarkítja szembe, s *Politikai hitvallomás* cím alatt írásba foglalt programjában kiáll a függetlenség, a jogi egyenlőség s a különböző ajkú lakosok „nyelvi igényeinek méltányos tekintetbe vétele” mellett, testvériesülést sürgetve „állampolgári jogok s kötelességekben”. Ez a gerjedelem viszi a pesti országgyűlésre, ahol 1861. május 28-án ő mondja el barátja, a három héttel azelőtt öngyilkossá vált Teleki László helyett a legkeményebb „határozati” beszédet a „felirati” párttal ellentétben. Ez a beszéde, s nem irodalmi alkotásai tették népszerűvé. Országos volt a visszhang. A lapok az elhunyt Teleki László mellé állítják, s arcképét közlik, egylőre mit sem tudva szépírói tevékenységéről. Az országgyűlés feloszlata folytán már nem kerülhet sor *A nemzetiségek ügyében* címmel kéziratai közt rekedt második beszédére, megint a megyébe szorul vissza ellenzéki ségével, majd betemetkezik újra az alsósztrégovai tornyos kúriába. Egy visszamaradt feljegyzése 1861-ből a római korból és a francia forradalomból vett erkölcsi tanulságok felhasználásával támadja a nagysztrák egységsítőt törekvéseket. Ebből a politikai erőjátékból emelkedik legmagasabbra az irodalmi önkifejtés eredővonala: a *Mózes* megírását a szerző a Bach-huszárok bukásakor kezdi meg, s már az országgyűlés feloszlata után, de Garibaldi európai fordulatot ígérő olasz szabadságharcának kitörésekor fejezi be. E konkordanciák teszik megfejthetővé a dráma jelbeszédét, anélkül hogy kulcsdrámára kellene gondolnunk. Madách írói nagysága az, hogy élete és környezete, egész vajúdó kora közvetlen élményanyagát öntörvényű műalkotások teljességébe tudja átültetni.

A „roppant méretű sorsdráma” (ahogyan Keresztury Dezső nevezi) nem kisebb ellentételeket hoz paradigmaticus egységbe, mint amilyen tömeg és egyén, nép és vezető, régi és új nemzedék, szolgaság és szabadság, ösztön és tudat, igény és fegyelem, tenyészet és tervezés. Mózes elhivatottságában, a nép érdekeit vallva és vállalva, szembekerül népével, s vezéri sikere, hogy át tudja formálni, új szerkezetiségében nemzetét avatni a sodródó tömeget. Benne van ebben a képletben a régi centralista politikus elméleti hivatástudata éppen úgy, mint a tömegek gyarlóságának, a szabadság hiánya következtében leromlott erkölcsének, népmozgalmak széthullásának, árulásnak és züllésnek minden szomorú tapasztalata, valahol Arany torz eposza, *A nagyidai cigányok*, és ama lírai átkok közt, melyeket a „szűk, vén fejű, magyar nép”-re zúdít Ady. Hogy Mózes Széchenyi-e? Vagy inkább Kossuth? Esetleg Teleki László? Vagy éppenséggel maga Madách? És ki Deák Ferenc a darabban? Ez ugyanolyan felesleges behelyettesítő játék, mint Egyiptom azonosítása Ausztriával vagy a Jordán völgyéé a szerző hazájával. A kor népszerű gondolati

szimbolikájának megfelelő, nyilván közérthető bibliai képek önmagukért felelnek, s mélyen emberi töltetük, viszonyulásrendjük az, ami a honi feszültségek politikumát tükrözi.

Egy utólag írt politikai esszé — a *Felvidéki Magyar Közlönyben* 1862-ben megjelent *Szabadelvűség és táblabíró politika* — eszmeifuttatásában is elitéli Madách a népet, ha az „maga cselekedni már régen elfelejtett“, s ugyanott a tanulság is: „...mint a hadvezér csak haditervétől várja a biztos sikert s nem [...] véletlen fordulatoktól, miket csak alkalmilag ragad meg s használ fel örömmel: úgy ügyünk győzelmének is magában ügyünkben kell rejleni s azon szabadsági eszmék mindenhatóságában, melyeknek hordozója.“ A Mózes-dráma paralelizmusában a demoralizálódott tömeg ügye a választott vezérré hárul, s a „zsidók“ és „Mózes“ konfliktusában az új honszerzés öröme hoz feloldást: a népvezér meghal, de népe győz, mert átfegyelmelve érdekei teljesüléséig ér el.

A kis „Emi“ még gyermekkorában Berzsenyi egy mondatát választotta jelmondatul: „Ész az Isten, mely minket vezet...“, s a férfiú Madách szigorú szillogista tételsort állít fel: 1. (*Mózes a pusztában*) „Mert törvény nélkül széthullik a nép“; 2. (*Nép*) „Vezess, — vezess“; 3. (*Mózes a vezéri sátorban*) „Hogy is lenne szabad / Ily nép, melynek még hátán ott van a / Kékes pecsét, véres csík, s elfeledte / Már a korbácsot, a rugást, pofont...“; 4. (*Mózes Jethróhoz*) „De hogyha érzem: mindnyájok között / Én értem legjobban, hogy mit tegyek. — / ... És most engedjek-e / Minden fondorkodót, s hiú pimaszt / Tervembe nyúlni? — / Aki népeket / vezet, bőszült szellemek seregén / Uralkodik. Ha elszunnyad, vagy enged, / Darabokra tépik...“; 5. (*folytatólag*) „Ne régi törvényt! Minden léptem új. / Nem a múltnak fejlesztem én virágát: / Semmiből kell újat teremtenem“; 6. (*Mózes Jehovához*) „E népben élni, halni megtanultam. / Igaz, gonosz. Sújtsd őt, sújtsd és ne kíméld. / Küldj rá csapást csapásra, véle együtt / Eltűrom én is. Ó, csak élni engedd!“; 7. (*Jehova szava*) „A szolgaság mérge úgy áthatotta, / Hogy a hitvány szülő még szülni is / Csak korcstot fog“; 8. (*Mózes válaszából*) „A korhadt részt lehántó kés leszek, / Csak élhessen a nép, az új, az ép!“; 9. (*Mózes a Jordánnál*) „... Az Úr / Rabszolga nép gondját vetette rám. / Keresztül kellett száz vészen vezetnem, / Tűz, vér keresztségén, halálon át, / Hogy szolgasága bűneit lemossa. / Csak zúgolódás, átok volt jutalmam: / És mégis hálát mondok Istenemnek, / Mert e dicső napot meg hagyta érnem“; 10. (*Mózes népéhez*) „...nem a göröngy, amelyen tapodsz: / Néppé e sátor szent törvénye tesz!“

Az idézeteket a mára kanonizált Keresztury-féle szövegből vesszük, s ennyi elég is annak elfogadtatására, amit Sötér István elemez ki a *Tragédia* és a *Mózes* egybevetéséből: az első a determinizmust visszautasítva a gyarlóságok megváltoztatásának, átminősítésének hitét fejezi ki, s a második nem ellentéte, hanem „logikus következménye a *Tragédia* végtanulságának“.

Nem Führer-princípiumról és arisztokratizmusról van tehát szó a kiválasztott, a nagy ember felbecsülésénél, hanem az új, a korszerű, a szükséges „törvény“ betöltéséről, olyan vezetés segítségével, mely felismeri a nép valódi érdekeit, s szigorúságával szabadságra, önállóságra nevel, meggedz, tervbe foglal, irányít, hont alapít. Szolgalelkű nép, saját

vezetőit cserbenhagyó nép, oly nép, melyet vezetői megtagadnak, vezetőtlen-szervezetlen nép csupán vak tenyészet, nem válik korszerű nemzetté... Madách lényegbeli népfeltésére idézhetjük nem véletlenül, hanem együttérzésből petőfies sorait *A hódító* című versből: a zsarnok király hadi dicsőségével szembesítve „a sebzett hősök magoknak, / Feldúlt falvakban, mankókat faragnak“; a *Szontágh Pál barátomhoz* című költemény is hivatlan „nagy ember“ gúnyos kikészítése; s a búcsúversnek szánt *A halál költészete* elmúlt idők bajnokainak sírjánál panaszolja: „Kicsinységemben megmaradtam én. / Talán hogy én is óvjam a sírlámpát, / Mit kegyelet ti néktek félve vitt. / Hogy helyrehozzam a nép gyávaságát / S a hatalom féltékeny gondjait.“ Az elsősorban saját magának író politikus kétségbeesés és bátorítás végletei közt hirdeti a népszolgálat hazafi-törvényét, az örök áldozatot, melyet a népérdek felismerőinek és vallóinak nemcsak szóban s nem is csak személyi kiállásban, hanem a vezetés tudományával kell ellátniuk. Olyan társadalomelvű nemzetszervezésről van tehát szó a hivatottak, a tervezők, a vállalók, a legjobbak révén, melyre Madách osztálya, társadalma kedvezőbb történelmi viszonyok közt sem lehetett volna képes. Az a benső fejlődés azonban, mellyel Timon-Madách a negatív állásfoglalástól (az öngyilkosság szélén) Ádám-Madáchon, a kereső-kutatón át Mózes-Madáchig (s egyidejűleg a majdnem-népvezérségig) ér el, minősége szerint osztályon és társadalmi ellentéteken túl a gondolkozástörténet hasznos algoritmusáé.

A költői álom, a vezető optimista tragédiája túlélte a szerző korát, s ma kibontakozó magatartás-irodalmunk számára képesbeszédében erkölcsi indítékokat ajánl, amikor azokat avatja „nagy“-gyá, akik a demoralizálódás ellenszeréül a demokráciát mozdítják elő, régi megalázások és megalázkodások felszámolásával, az emberség merőben „új“ törvénye szerint.

Halmý Miklós: Hajnali madár

